

(ה)כנסיות והשואה

התיאולוגיה הנוצרית כגורם לשואה

הנימה האנטי-יהודית בנצרות מקורה בשנותיה הראשונות של הקהילה נוצרית, נוכח הדחייה שדחו רוב היהודים את הטיעונים והקביעות ביחס לאישיותו של ישו מנצרת. אופייה של אותה נימה השתנה במאה הרביעית, כשרוב הנוצרים לא היו עוד יהודים במוצאם והנצרות הפכה לדת המדינה של הקיסרות הרומית. התיאולוגים בני המאה הרביעית והחמישית הרחיבו את העוינות האנטי-יהודית ונתנו לה גושפנקה דתית מחייבת, בטענם כי כול היהודים, כקהילה, שותפים לאשמת צליבתו של ישו, כי חורבן ירושלים בשנת 70 היה עונש משמיים, כי העם היהודי ראוי ליחס חמור בגלל עוורונו העיקש וסירובו לקבל את ההבטחות הכלולות בכתביו המסורתיים, וכי הכנסייה ירשה את מקום היהדות כדרך לגאולה. מאות שנים היו הנושאים הללו הבסיס לתורה הנוצרית המסורתית, ונתנו צידוק תיאולוגי לאיבה ולרדיפות אלימות חוזרות ונשנות. אומנם, אפיפיורים אחדים הוציאו צווים המצהירים כי היהודים ראויים ליחס של עדי האמת הראשונים של ההתגלות האלוהית לאדם, ומכוח זה יש לראות בהם מומרים פוטנציאליים, ואולם, השקפות הנצרות המנצחת והמונופוליסטית האורתודוקסית הביאו לידי אכיפת בידוד חברתי ופיסי על קהילות היהודים בגטאות, או לידי אכיפת חיי מיעוט ברחבי אירופה הנוצרית, לידי גירוש מקיף של יהודים ממדינות הנוצרים, כגון ספרד ואנגליה, ולידי מדיניות דיכוי, ולעיתים קרובות אף לידי מדיניות רצחנית של האינקוויזיציה הקתולית.

השפעתו של מרטין לותר, בעיקר בדברי הבלע השוצפים נגד היהודים שהשמיע בסוף דרכו, גרמה שאותה עוינות תיאולוגית נקלטה גם בפרוטסטנטיות, ובעת הרפורמציה תרמה לרדיפות היהודים ולגירושים התכופים שלהם משטחי גרמניה ומערי-מדינה. אחדים מחסידיו של קלווין גילו אהדה רבה יותר ליהודים, כאבות המוסריות העברית וכתבי-הקודש.

עליית המחשבה החילונית במאה ה-18 ועליית הרומנטיקה במאה ה-19 הולידו במערב אירופה ספקנות הולכת וגוברת כלפי התורות הדוגמטיות המסורתיות של הכנסייה, ובכללן גישותיה של הכנסייה ליהדות. ואולם, הדעות הקדומות הדתיות נותרו טבועות בתרבות העממית, בעיקר במזרח אירופה. צורות אחרות של אנטישמיות, המושתתות על רעיונות חברתיים, כלכליים או לאומיים, חפפו זו את זו ותפסו את מקומה של העוינות התיאולוגית, בסגן את הסטריאוטיפים של המאות הקודמות ובהבליען מינוח דתי בהקשרים פוליטיים וגזעניים. תהליך מצטבר זה בלט בתעמולה של ראשית המאה ה-20 והיה הבסיס להקמת מפלגות פוליטיות אנטישמיות בגרמניה, בצרפת ובאוסטריה. רק פה ושם נשמעו מחאות מעטות של נוצרים נגד קיצוניות ההשקפות הגזעניות, בייחוד הצהרתו של האפיפיור פיוס XI ב-1938 כי 'אנטישמיות אינה מקובלת. רוחנית אנו כולנו שמיים', או כתביו של התיאולוג הפרוטסטנטי קרל ברט. אך שלטה בכיפה הגישה הנוצרית הדוגמטית, והיא, וכן קסנופוביה

ואתנוצנטריות מוגברות, מנעו עמדה חיובית יותר כלפי היהדות והיהודים. התיאולוגיה הנוצרית לא הציבה כול הגנה נאותה מפני האלימות הגוברת ורצח ההמונים של השואה.

הפעולות והתגובות של הכנסיות

הכנסייה הקתולית. גישות הקתולים לרדיפות היהודים בידי הנאצים היו דו-משמעיות כול ימי הרייך השלישי. הקונקורדט – ההסכם החדש שחתם המשטר הנאצי עם הוטיקן ביולי 1933 – ותמיכת הקתולים הגרמנים בעמדתו הסמכותית והלאומנית של הרייך, הולידו אשליות רבות לגבי מהות שלטונו של אדולף היטלר, ולימים נמתחה עליהן ביקורת חריפה. שיתוף-הפעולה בין הכנסייה לרייך בראשית שלטון הנאצים מנע את האפשרות לגייס את הקתולים הגרמנים נגד המשטר, גם כאשר הנאצים, שחתרו להגשמת יעדיהם הטוטליטריים, הפרו יותר ויותר את הקונקורדט והגבירו את הרדיפות על הכנסייה. למרות גינוי האידיאולוגיה הנאצית והגזענות כולה באנציקליקה של האפיפיור 'בדאגה חמורה' (Mitbrennender Sorge) שפורסמה במרס 1937, לא ניכרה אהדה ליהודים מצד גרמנים קתולים אלא במקרים מעטים בלבד, וגם היא נגעה בעיקר ליהודים שהמירו דתם לקתוליות. התנגדות הובעה יותר לשיטות שיישמו הנאצים מאשר לעצם מדיניות הדיכוי. גישותיהם של אישים קתולים בולטים, כגון ראש ההגמונים החשמן אדולף ברטראם מברסלאו, אופיינו בעוינות עמוקת שורשים ליהודים, בביטויים מודגשים של נאמנות לאומנית ובשאיפה להגן על מוסדותיהם. גישות אלו הובילו להסכמה שקטה לחוקי נירנברג ב-1935 ולפוגרום 'ליל הבדולח' ב-1938. הנסיונות החוזרים ונשנים של מנהיגות הכנסייה הקתולית בגרמניה להגיע לפשרה מעשית עם המשטר הנאצי מנעו כול מחאה חריפה נגד ה'פתרון הסופי'. בעת המלחמה לא נקטו ההגמונים הגרמנים עמדה ברורה לטובת היהודים, בניגוד מוחלט למחאותיהם הנמרצות נגד תוכנית האותנסייה של הנאצים. דיווחים על מעשי זוועה במזרח אירופה, או על רצח המוני יהודים, לא זכו באימון או נתקבלו באדישות. תמיכה מוגבלת נתנה אגודת זנקט רפאל (ST. Raphaelsverein) בעיקר למומרים לקתוליות, עודדה הגירה, ואף יצאה במחאות נגד תוכניות הנאצים לבטל נישואים בין נוצרים ליהודים שהבטיחו הגנה לאותם מעטים שהיו נשואים ל'ארים' ב'נישואי תערובת' (מישלינגה).

בשנות המלחמה בלטה מדיניות הוטיקן של האפיפיור פיוס XII (1939-1958) בחיפוש אחר הסדר שלום באמצעים דיפלומטיים. באי-רצון התפכח הוטיקן מאשליותיו ביחס להנהגה הנאצית, משהובהר חוסר היעילות של כול המחאות שנשלחו לברלין נגד רדיפות מצד הנאצים. אי-רצונם של ההגמונים הגרמנים לקרוא תיגר על הממשלה הנאצית וחולשת הנוציו, שליח האפיפיור בברלין, תרמו לחוסר המעש של הוטיקן נוכח פשעי הנאצים. התערבות חזקה יותר של הוטיקן למען הקורבנות היתה אצל ממשלות שהיו יותר נוחות ללחץ האפיפיור, כגון סלובקיה, הונגריה ורומניה. הוטיקן גינה את התחיקה האנטישמית

שנתקבלה במדינות ההן, מחה נגד גירוש יהודים שהמירו לקתוליות ושל יהודים אחרים, ודרש שיכובדו זכויותיהם של כול הקתולים, ובכללם יהודים מומרים. המאמצים הללו תרמו חלקית להצלת מיעוט מהאוכלוסייה היהודית במדינות ההן. סיוע ישיר של הוטיקן בהבטחת אשרות כניסה למדינות קתוליות, כגון מדינות אמריקה הלטינית, נחל הצלחה מועטה בלבד. לא נעשו כול מאמצים לעבוד בשיתוף-פעולה עם סוכנויות הצלה אחרות, פרוטסטנטיות או יהודיות. באיטליה נשמע איום מחאה מצד הוטיקן נגד גירוש יהודי איטליה בידי הגרמנים רק לאחר ריכוז היהודים ברומא באוקטובר 1943. התערבויות דומות ביוגוסלביה הצליחו אף הן במידה מוגבלת בלבד. התבטאויות האפיפיור על סבלות קורבנות המלחמה היו כוללניות בנוסחן, והשמיטו כול גינוי ישיר של האחראים לפשעים, וזאת מתוך שהמשיכו להאמין כי פעילות דיפלומטית תהא יעילה יותר ממחאה גלויה – דבר השנוי במחלוקת. האמונה המוגזמת בהשפעת הוטיקן בדיפלומטיה הולידה מדיניות של הימנעות זהירה מפעולה, ולימים נמתחה עליה ביקורת נמרצת. סיכול צעדיו ההומניטריים של הוטיקן מצד כול הכוחות הלוחמים, גרם תחושת פסימיות וזהירות, וחשף את ההשפעה המוגבלת של הכנסייה הקתולית על המדיניות הלאומית של המדינות בעת המלחמה. באווירת המחנק בוטיקן לווה חוסר הרצון להודות באין-אונותה של הכנסייה בכשלון הדמיון היוצר להבין את ממדי השמדת היהודים בידי הנאצים, דבר שבא לידי ביטוי גם בחוסר האהדה לתוכניות הציונים להבטיח בארץ-ישראל מיקלט לקורבנות הנאצים.

תגובות הקתולים ברחבי אירופה הכבושה בידי הנאצים היו שונות. באיטליה גופא מילאו הוטיקן והכמורה הקתולית תפקיד ניכר בסיוע ליהודים ובהסתרתם. בצרפת גרמו המגמות האנטי-יהודיות המסורתיות והעוינות הקסנופובית לזרם היהודים הזרים אדישות למצוקתם. מצד שני ראו רבים מאנשי הכמורה הצעירים יותר בסיוע ליהודים חלק מהתנגדותם לפולש הגרמני. ההיררכיה הקתולית היתה חלוקה בעמדתה. גישות אוהדות יותר ליהודים באו לידי ביטוי לאחר הגירושים הראשונים של היהודים בקיץ 1942 וכיבוש דרום צרפת של וישי בנובמבר 1942. תמיכה ניכרת ליהודים ניתנה בהגמונות ליון בידי החשמן פייר ז'רליה עם הפירסום המחתרתי של העיתון Témoignage Chrétien ('עדות נוצרית') וייסוד הארגון L'Amitié Chrétienne ('הידידות הנוצרית'). ב-1942 השמיע הארכיגמון ז'ל-ז'ר'ר סליז' מטולוז מחאה חריפה נגד רדיפת יהודים. מאמצים אישיים רבים נעשו להסתיר יהודים, בעיקר ילדים, ולארגן נתיבי בריחה לספרד או לשווייץ.

בפולין כללה המערכה של הנאצים לזריעת טרור ורדיפות גם אמצעים שנועדו לנצל את העוינות הנפוצה של הקתולים ליהודים. כליאת היהודים בגטאות ואחרי-כן רציחתם, וכן השפטים בכמורה הקתולית שהפחיתו את מספרה ודיכוי הארגונים הקתוליים, הוציאו מכלל אפשרות מחאה ציבורית. למרות זאת נעשו מספר מאמצי הצלה, במיוחד הצלת ילדים, בעיקר בידי מיסדרים דתיים. בסלובקיה, שנשיאה יוזף טיסו היה כומר, ושברלמנט שלה

ישבו אנשי כמורה רבים, אישרה הממשלה ב-1941-1942 צעדים אנטישמיים חריפים ובכללם גירושים. רק אחר-כך ב-1942, ובלחץ הוטיקן, ניכרה בגישות הקתולים התחשבות רבה יותר במצוקת היהודים. בהונגריה ציינה את עמדת האוכלוסייה הקתולית אדישות נפוצה, ולא נשמעה כול מחאה פומבית מצד ההיררכיה הקתולית, אף שבמספר מקרים יוצאים מן הכלל הושג פטור לכמה יהודים מתחולת הגזירות, בעיקר יהודים שהשתמדו והיו לקתולים. בהולנד גררה מחאה נוקבת של ההגמונים הקתולים ב-1942 הקשחת האמצעים נגד יהודים משומדים שהיו לקתולים, צעד שהרתיע מנסיונות ציבוריים נוספים, אך גם הוביל למאמצי הצלה רבים שנעשו באופן אישי. בבלגיה נקטה הכמורה הקתולית צעדים רבים לסייע ליהודים.

מאות שנים של הטפה לביזוי היהודים הניעו את הקתולים להתייחס אל העם היהודי כאל גוף שגורלו אינו נוגע להם. הסיוע ליהודים בנסיבות הרדיפות הנאציות וההשמדה נבע מצווי החסד הנוצרי יותר מאשר מסולידריות. אירועי השואה לא הביאו אז לידי שינוי כלשהו בדוקטרינות התיאולוגיות הקתוליות. רק עשרים שנה אחרי המלחמה החליטה ועדת הכנסייה וטיקן II (1965) על שינויים של ממש בדוקטרינה ביחס ליהודים ובעקבות ההחלטה היא באו עוד הצהרות.

הכנסיות הפרוטסטנטיות. הענף הראשי של הפרוטסטנטיות שתמך במערכה האידיאולוגית של הנאצים נגד העם היהודי היה התנועה שכונתה ה'נוצרים הגרמנים' (Deutsche Christen) שהיתה הסיעה הרדיקלית בלותרניות הגרמנית. תמיכתם הנלהבת של ה'נוצרים הגרמנים' בהיטלר אישית ופנייתם אל האנטישמיות החבויה בקרב אנשי הכנסייה הלותרנית, זיכו אותם בניצחון בבחירות בכנסייה ביולי 1933. נסיונותיהם ליישב דוקטרינה נוצרית עם אהדתם הלאומנית והפוליטית לנאציזם, כגון טענתם כי לישו היה חייב להיות 'דם ארי', הניעו את ה'נוצרים הגרמנים' לדרוש לסלק ביוזמתם את כול הרכיבים היהודיים מן הפולחן והנוהג הנוצריים, ובכללם סילוק 'הברית הישנה' (המקרא) ותורתו של 'הרב' פאולוס. עד מהרה גונו הצעדים הקיצוניים הללו ככפירה תיאולוגית בפי החברים השמרנים האורתודוקסים של הכנסייה המוודה (Kirche Bekennende), שדחתה את כול מאמצי הנאצים להשתלט על תורתם או לסלק יהודים מומרים ממשורות או מחברות בכנסייה. במהרה איבדו ה'נוצרים הגרמנים' את התמיכה בהם ואין לראות בהם כמי שהשפיעו על הגשמת תוכניות הנאצים להכחדת היהודים. אך למרות סירוב הכנסייה המוודה לקבל את יסודות האידיאולוגיה הנאצית, או לנטוש את הכתבים היהודיים כמקור להתגלות האל לבני-האדם, עדיין שמרו אישים בולטים, כגון מרטין נימלר ואוטו דיבליוס, על המסורת הלותרנית של סלידה מהיהודים על רקע תיאולוגי וחברתי. רוב הפרוטסטנטים הגרמנים לא הטילו ספק בזכות המדינה להחיל תחיקה מפלה נגד היהודים, ולא השמיעו התנגדות או מחאה נגד צעדיהם הראשונים של הנאצים נגד יהודים שלא התנצרו, אף שרבים היו שותפים לתחושת

הזעזוע שרווחה בשל חריפותו של פוגרום 'ליל הבדולח'. אשליותיהם לגבי מהות המשטר הנאצי, וכל נאמנותם הלאומית והפוליטית, התבטאו בכך שמחאות נשמעו רק למען הגנת האוטונומיה של הכנסייה או למען יהודים מומרים. בעת המלחמה אף גברו התחושות הללו. התיאולוג הצעיר דיטריך בונהפר היה, למעשה, יחיד בהכרתו במרכזיות רדיפות היהודים לגבי הנוצרים (ואולם, גם הוא לא נטש מעולם את האנטי-יהודיות התיאולוגית), ופעל לארגן דרכים לאפשר למספר מצומצם של יהודים לברוח לגלות. ה'כנסייה המוודה' גם נתנה חסותה לעבודתו של הכומר היינריך גריבר בהקמת רשת הצלה, בעיקר כדי לעודד הגירה של יהודים שהשתמדו לפרוטסטנטיות, והנאצים התייחסו לכך בסובלנות, אף שלא נתנו ברכתם לפעולה זו. ב-1940 נשלח גריבר למחנה ריכוז ונסיונות הצלה מוגבלים נוספים היו חייבים להיעשות במחירת, בעיקר בוירטמברג, שבה נתנה קבוצת כמרים של ה'כנסייה המוודה' מחסה ליהודים. ב-1943 יצא ההגמון של וירטמברג, תיאופיל וורום, שהתכחש לכול נטייה פילושמית, בסדרת מחאות נמרצות, אם כי מאוחרות, על רצח המוני יהודים ובני אומות אחרות בלי משפט, וקרא במיוחד לנטוש תוכניות לגרש ולהכחיד אותם יהודים שעוד נותרו בגרמניה ושהיו נשואים לבני זוג גרמנים נוצרים או שהיו ילדיהם. תחושת הזעם המוסרי נגד ההשמדה היתה מהגורמים שתרמו להניע את ראשי המנהיגים, הפרוטסטנטים ברובם, של תנועת המרי הגרמנית לפועל נגד היטלר, וזאת, למרות שבתוכניותיהם המקוטעות לשיקום גרמניה לאחר המלחמה השתקפה האנטישמיות המסורתית של אותם חוגים שמרניים. מעל לכול, העדר מחאה ציבורית נרחבת נגד ה'פתרון סופי' הצביע על הצלחת מאמצי הנאצים לבדוד את היהודים, כך שגורלם לא נגע ללב הכנסיות הגרמניות.

הכנסייה הרפורמית או הקלוויניסטית בצרפת, בשווייץ, בהולנד ובהונגריה, גילתה אהדה רבה יותר ליהדות על רקע תיאולוגי. נוסף על כך, תולדות אותה כנסייה עצמה, הרצופה התנגדות לרדיפות מדכאות, הולידה תחושת הזדהות עם הקורבנות היהודים של הנאציזם. בצרפת יצאו פרוטסטנטים בולטים במחאה על הצעדים נגד היהודים של ממשלת וישי. מאמצי הצלה במחנות ריכוז, כגון בגירס, ונתיבי בריחה לספרד ולשווייץ, אורגנו בידי תנועת הנוער הפרוטסטנטית בצרפת Commission Inter-Mouvements Auprès des Evacués (Cimade; הוועדה הבין-תנועתית למען המפונים). אלפי פליטים יהודים הסתתרו בכפרים פרוטסטנטיים מרוחקים, כגון לה שנבו-סיר-ליניו. בשווייץ היה מושב המועצה העולמית של הכנסיות, שזה אך נוסדה בז'נווה, למרכז פעילות של שליחים ומאמצי הצלה למען יהודים שברחו ממקומות אחרים במערב אירופה. המרכז גם שיתף פעולה הדוקה עם ארגונים יהודיים בדיווח לקהילות פרוטסטנטיות ברחבי העולם על מידת הזוועות של הנאצים. הכנסיות הפרוטסטנטיות בהולנד ובדנמרק סייעו באופן פעיל בפעולות ההצלה. בבריטניה, מילאו וילים טמפל, הארכיגמון של קנטרברי, וההגמון ג'ורג' בל מצי'צ'סטר (Chichester) תפקיד מנהיג בעוררם את דאגת הציבור לגורל היהודים ובקריאה לממשלה לאשר כניסת

פליטים יהודים ואחרים במספר רב יותר ולקבלם בידידות. הגבלות של עיתות המלחמה וסירוב ממשלת בריטניה לשנות את מדיניותה בשאלת העלייה לארץ-ישראל חשפו את מגבלות הצעדים הללו.

הכנסיות הפרוטסטנטיות היו איטיות במציאת תגובה נאותה לרדיפות היהודים בידי הנאצים. אי-הצלחתם של הפרוטסטנטים הגרמנים לנקוט עמדה חזקה יותר והעדר גוף פרוטסטנטי עולמי מאורגן כהלכה עמד למכשול למאמצי ההצלה. רק אחרי 1938 ננקטו צעדים יעילים במישור הבין-לאומי, אך גם הם קוצצו עם פרוץ המלחמה. ההכרה בכך ששורש אדישות הפרוטסטנטים היה נעוץ בעיקר בדעה הקדומה בסטריאוטיפ של היהודי בעיניהם ובהעדר תחושה של קירבה תיאולוגית, היו אחרי המלחמה התמריץ העיקרי בהערכה המחודשת של פרוטסטנטים את שאלת היחסים בין נוצרים ובין העם היהודי.